

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE ÇIÇA VE TUTAŞI SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE

Funda TOPRAK*

Öz

Bu çalışmada etimolojileri sorunlu iki sözcük üzerinde durulacak ve tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinden yola çıkılarak sözcüklerin yapı ve kazandıkları anlamlar verilmeye çalışılacaktır. Kutadgu Bilig’de iki yerde *çıça* sözcüğü geçmektedir. (KB:6483), (KB:5018) Sözcük, Kutadgu Bilig Dizini’nde “yeter, kâfi” şeklinde anlamlandırılmaktadır. Clauson sadece *çiçe* biçimini vermiş ve tek örnekli bu sözcüğü *hapax legemennon* kabul etmiştir. Clauson sözcüğün belki bir zarf olabileceğini, ancak keşfedilemeyeceğini söylemiştir. (EDPT1972:400a) Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerine ait kaynaklardaki *çıçalak/çımçılak/çıpalak/çıpanak/çeçele* “küçük parmak” ve *çıçamuk* “yüzük parmağı” (EDPT1972:401) örnekleriyle ilişkilendirilebilir mi?

Çalışmada ele alınacak ikinci sözcük DLT’de *tutaşı/tutçı/tutşı* biçimleri görülen (DLT213/183;189/161) “sık sık devamlı” “sürekli” şeklinde anlamlandırılan sözcüktür. Bu sözcük Kutadgu Bilig’de de *tutçı/tutşı* (KB:324;345) ve *tutaşı* (KB:434) biçiminde yaygın bir kullanıma sahiptir. Sözcüğün seyrini Harezmi Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde takip edebilmekteyiz. Yalnız Harezmi Türkçesinde *tutuş* biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün Kutadgu Bilig’de *ulam, kesüksüz* ve *evren* sözcükleriyle birlikte ikilemeli kullanımından yola çıkarak tarihi seyri takip edilerek etimolojisine ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig, Divanü Lugati’t Türk, Çıça, Tutaşı.

ON THE WORDS ÇIÇA AND TUTAŞI IN THE KARAKHANID TURKISH

Abstract

In this article, we deal with two words whose etimologies are troublesome, we also try to submit their structure and the meanings they obtained, based on the historical and contemporary Turkish dialects. The word “*çıça*” is mentioned in Kutadgu Bilig, in two places (KB:6483), (KB:5018). This word is named in Kutadgu Bilig as “enough, sufficient”. Clauson had given only the form of “*çiçe*” of his Word, which has solely one sample, and considered it as *hapax legemennon*. Clauson had pointed out that this word may be an adverb, but it cannot be discovered (EDPT1972:400a). I wonder, can we make a relation between this word and *çıçalak/çımçılak/çıpalak/çıpanak/çeçele* which mean “small finger, pinkle” and *çıçamuk* which means “ring finger” that are mentioned in the sources of the historical and contemporary Turkish dialects?

The second word we deal with in this article, is that word which seem its forms in DLT as *tutaşı/tutçı/tutşı* (DLT213/183;189/161) and give meanings “continuously, permanently, often”. This word exists widely in Kutadgu Bilig as *tutçı/tutşı* (KB:324;345) ve *tutaşı* (KB:434). We can pursue its progression through in the Harezmi Turkish and Old Anatolian Turkish. But, it is emerging in the Harezmi Turkish only in the form of “*tutuş*”. We’ll try to reach its etymology based on the reiterative uses of the words *ulam, kesüksüz* and *evren*, pursuing its historical course.

Keywords: Karakhanid Turkish, Kutadgu Bilig, Divanü Lugati’t-Türk, Çıça, Tutaşı.

ÇIÇA SÖZCÜĞÜ

Kutadgu Bilig’de iki yerde *çıça* sözcüğü geçmektedir. (KB:6483), (KB:5018) Sözcük, Kutadgu Bilig Dizini’nde “yeter, kâfi” şeklinde anlamlandırılmaktadır. Clauson sadece *çiçe* biçimini vermiş ve tek örnekli bu sözcüğü *hapax legemennon* kabul etmiştir. Clauson sözcüğün belki bir zarf olabileceğini, ancak keşfedilemeyeceğini söylemiştir. (EDPT1972:400a)

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Zeki Kaymaz *çıçe ve çergüle*- sözcükleri üzerine yaptığı incelemede “Çiçe ile ilgili bir veriyi yine İbn Mühennâ Lügati’nde bulmaktayız: çıçe=“az zaman” A. Taymas ve H. Eren’in “İbn Mühennâ Lügati Hakkında” adlı makalede aydınlatılmayan kelimeler listesinde gösterilmiştir” yorumunu yapmakta ve Clauson’un *hapax sözcük* fikrine katılmadığını da belirtmektedir. (Kaymaz2013:1601)

Yaşar Tokay “Dîvânü lügâti’t-türk’te geçen çıçalak “serçe parmak” ve çıçamuk “yüzük parmağı” kelimeleri üzerine bazı düşünceler” adlı makalesinde sözcüğü **çıça** köküne dayandırarak Clauson’dan yaptığı alıntıyla görüşünü destekler. Tokay’ın makalesinde “Clauson, etimolojik sözlüğünde, çıça:lak maddesinde sözcüğün anlamını “the little finger” olarak verdikten sonra, bu kelimenin özel bir ad olduğunu ve bazı Türk lehçelerinde bu parmağın başka isimlerle anıldığını belirtmiş ve buna örnek olarak da Uygurcadaki kiçig ernek tamlamasını göstermiştir. Daha sonra ise kuzeydoğu dil gruplarından Altaycada bu sözcüğün çıçalık; Kızıl ve Sagay ağızlarında **çumçalçak** ve **şimalçax**, Hakasçada **çimalçix** biçimlerinde; güneydoğu Türkçesinde **çimçilak/çimçilak** biçimlerinde; merkezî kuzey bölgesi lehçelerinden Kırgızcada **çipalak** ve **çipanak**, Kazakçada **şınaşax** biçimlerinde; merkezî güney bölgesi lehçelerinden Özbekçede **çimçalok/jimjilok**; kuzeydoğu dil gruplarından Karakalpakçada **şunatak**, Kumukçada **çinaçay**, Nogaycada **şinatay**, Tatarcada **çençe** biçimlerinde; güneybatı dil gruplarından Azericede **çeçele**, Osmanlıcada ise serçe parmak “sparrow finger” biçimlerinde bulunduğunu tespit etmiştir. Tüm bu bilgiler ışığında Clauson, farazî bir ***çimça:lak** şeklini işaret etmiştir. Ayrıca bu sözcüğün yine DLT’de gördüğümüz çıça:muk kelimesiyle açık bir ilişki içinde olduğunu da belirtmiştir. Bunu söylerken ele aldığı sözcüklerin Türkçede çeşitli kelimelerin yapımında görülen -lak ve -muk gibi eklerle açıklanabilmesini gösterir (Clauson, 1972: 402a). Clauson, bu görüşlerinin yanı sıra sözcüğün yabancı kaynaklı olabilme ihtimaline de değinmiştir ve bu konuda Çince “parmak” anlamına gelen *chih* kelimesini ele almıştır (Clauson, 1972: 402a). Yazar, son olarak da tarihî kaynaklarda sözcüğün kullanılış biçimlerine dikkat çeker (Tokay2012:205vd.)

Clauson’da ayrıca “DLT’de **çıça:lak**, İbn-i Mühennâ’da **çıça:la** ve **çıçala**, Çağataycada **çincanak** (so spelt), XIII. asır Kıpçakçasında **çıçala:k** (vocalized **çılak**), XV. asır Kıpçakçasında ise bu kavramın **şuluk** (sic) parmak tamlamasıyla karşılandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 402b).

Kıpçak Türkçesinde **çılak** “küçük parmak” anlamıyla tespit edilmiştir. (KTS2003:49)

Tuncer Gülensoy “Türkçe ve Altay Dillerinde Parmak Adları” adlı makalesinde “Anadolu ağızlarında da **çıçe/çirçe** ve **çita** (DS.II, 1192) “küçük parmak” olarak yaşamaktadır. Bu parmak adının öteki Türk şivelerinde kullanılışı şöyledir: **çeçele barmağı** (Azerbaycan), **şişanak** (Kazak Tü.), **çipalak** (Kırgız), **cimcilAk** (Özbek), **çimelte** (Yeni Uygur), **çençe barmak** (Tatar Tü.), **çıçalı / küçübey** (Altay), **şunatak** (Karakalpak), **şinatay** (Nogay), **çinaçay** (Kuman Tü.). **külbike / külembike** (Türkmen Tü.) Parmağa SERÇE adının verilmesi **çıçe > çirçe (-R- türeme)** > (ç->s- değişmesi ile) **serçe** gelişmesiyle olmalıdır” (Gülensoy2014:13) yorumunu yapar.

Ayrıca Kırgız Türkçesinde çıçay “serçe parmak” biçimi de tespit edilmiştir. (Kırg.T.S 1994:264)

Mehmet Vefa Nalbant da **çıçamuk** sözcüğünü ele alırken ***çıça** şeklinde bir kökün var olabileceğini söyler (Nalbant, 2008: 109). Ancak ***çıça** kelimesinin anlamı ya da kökeni hakkında bilgi vermez. Bu bağlamda Clauson’un bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan serçe parmağı

tamlamasındaki serçe isminin *çıça kelimesiyle yakın ilişkide bulunduğu iddiasını da ekler (Nalbant, 2008: 109).

Fatih Erbay, Radloff Sözlüğündeki Çağatay Türkçesine ait sözcükler üzerine hazırladığı Doktora tezinde Radloff'un sözcüğü farklı bir anlamda derlediğini bize göstermektedir. “çiçe (V.) 1) Teyze (Semerkant'ta) 2) Abla (Hive'de) III/2144. 210 OSTN'de 'çiç-' kelimesinin anlamı için gönderme yapılan 'çiç-' kelimesi bulunamamıştır. 189 *** çiçe: Teyze (Semerkant), abla (Harezm) (DTO 302); çiçe: Teyze (Vámb. 283)” (Erbay 2008:188-189)Yine aynı çalışmada küçük parmak anlamında “çiçlak” sözcüğü geçmektedir. (Erbay2008:178)

Engin Çetin de bir bildirisinde *serçe parmak* ve *çıça* arasında bir ilginin olabileceğini ancak *sırça>serçe* benzeşmesinden ziyade şekil ve boyut bakımından benzerlik ilgisiyle kurulduğunu Uygurcadaki *kıçig ernek*, Karahanlı Türkçesindeki *çiçalak* ve Türkiye Türkçesindeki *serçe parmak* adlandırmalarını değerlendirirken vermektedir. (Çetin 2010)

Sonuç olarak bizce sözcük Çince **chih** “çi” “parmak” sözcüğüne Türkçe **+çA** küçültme ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş iki dilli bir sözcüktür. *Küçük parmacık* anlamını kazanan sözcük bugün de benzerlerini gördüğümüz şekilde *parmak kadar* anlamını kazandıktan sonra “az, küçük parmak kadar” anlamlarıyla kullanılmaya devam etmiştir.

Yanut birdi ögdülmiş aydı kiçe

Yaruk dünya meñzi tünerse çiçe (KB:5018)

“Ögdülmiş cevap verdi :aydınlık dünyanın yüzü küçük parmağa dönerse”

Fesad fisk üni kör uditmaz kiçe

Kanı 'ilm ü Kur'an üni az çıça (KB:6483)

“Fesad ve fiskın sesi geceleyn uyutmaz, hani ilim ve Kur'an'ın sesi, azıcık (parmak kadar)?”

TUTÇI/TUTŞI/TUTAŞI/TUTUŞ SÖZCÜKLERİ

Daima, sürekli, her zaman anlamlarıyla cümlede zarf görevini taşıyan bu sözcüklerin etimolojisi sorunludur. Çünkü tut- fiiliyle açık ilgisi olduğu bilinen sözcüğün sonunda görülen ÇI/ŞI ekleri bilinen zarf ekleri arasında yer almaz. Clauson sözcüğü tutuş- fiiline bağlamakla birlikte tutaş- şeklinin *tutçı/tuçi* şeklinin bozulup dönüşmüş biçim olabileceğini belirtir. (EDPT1972:461). Uygur metinlerinde *tutşı* ve *tutçı* biçimleri görülürken 11. Yüzyıla ait Kur'an Tercümesinde “*tutaşı*” biçimi de tespit edilmiştir. Harezm Türkçesinde ise yuvarlak ünlülü *tutuş* biçimini görebilmekteyiz. Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kitâb fi'l Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türki'de *tutçı* biçimi “her vakit, daima” anlamıyla geçmektedir. (KTS2003:285)

Drevnetyursky Slovar'da *tutçı*:1. Bitişik, birleşik 2. Devamlı, sürekli; *tutçı üzüksüz*:sürekli ve durmadan; *tutaşı*:1.bitişik, birleşik 2. Durmadan, sürekli; *tutaşı bar-*; *tutaşı yor-*:eşlik etmek, yakından alakalı olmak; *tutaşı ulam*: sürekli, durmadan biçimleri örneklendirilmektedir. (DTS 1969 :592)

Çağdaş Türk lehçelerinin bir kısmında da sözcük değişik ses özellikleriyle varlığını sürdürmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde *tutaş* “yekpare, bütün, hep, kesintisiz” (YUTS1995:428); Kırgız Türkçesinde *tutaş* “baştan başa, aralıksız, arasız, hep tamamıyla” biçimiyle birlikte *tutaş*- fiili de “bitişik olmak, yan yana bulunmak” tespit edilmiştir. (Kırg.T.S 1994:764); Hakasça'da *tudus* “1.hep, bütün, tamamen, büsbütün 2. Aralıksız fasılasız” (Arıkoğlu HTS2005:526), Kazakçada *tutas* “bir, beraber bütün olarak” *tutastay* “bütünüyle, tamamen, genel olarak”

biçimlerinin yanında yine **tutas-**“birbirine eklenmek tek vücut olmak” fiili de yaşamaktadır. (Koç, Kaz.T.S 2003:558).

Bu çalışma Kutadgu Bilig’deki biçimleri esas olarak aldığı için bu biçimler ve kullanım çeşitliliği üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

TUTÇI

Orhun Türkçesinde tespit edilmeyen bu sözcük Uygur Türkçesi metinlerinde ve DLT’de görülmektedir.

kelmedük üd-ler-niñ uç-ı kıdıǵ-ı alqıñgıñça (Sho.Rosia 8.3 /255) -қадеги **tutçı** üz-ük-süz ulalu sapılı turup örüg amıl 不動 (Sho.Rosia 8.3 /256) -in turǵu nom meñi-sin teginü aşayu yarlıqayur-lar (St.Petersburg’taki Uygurca metinler (Shogaito), Derlem.cu.edu.tr’den 6.5.2018’de alınmıştır)

sekiz türlüǵ emkek (T III D 26023-39) . . . . .[.] setreksiz yigii kılınçların . sepen (T III D 26023-40) . . . . . öze . yintem **tutçı** yintsigü . yertin (T III D 26023-41) çüdeki . . . . . uqmadın . ilişlig tartıǵıǵ (T III D 26023-42) . . . . . ilkiteberü atqanıp . (T III D 26023-43) . . . . tınlǵ-lar . biligsiz bilig (T III D 26023-44) . . . . . /kıp/ . . . (T III D 26023-45) T III D 2606. tınlǵ-lar . oruquñuz üçin bulmadın . ulıñçıǵ sansarta qaltıñız [.] (Türkische Turfan-Texte, Derlem.cu.edu.tr’den 6.5.2018’de alınmıştır)

Kutadgu Bilig’deki **tutçı/tutşı** ve **tutaçı** biçimleri arasında en yaygın kullanım **tutçı** biçimidir. Kullanım yer ve görevlerini şu şekilde göstermek mümkündür.

1. Genellikle devrik cümlelerde fiilden önce zarf durumunda kullanılmaktadır.

emge- “eziyet çekmek” (332).

Buşaklık bile erke övke yavuz

Bu iki bile tutçı emger etöz (KB:332)

“Kızgınlık ile öfke insan için kötüdür, bu ikisiyle vücut daima sıkıntı çeker”

2. Bazı durumlarda sıfatların önüne gelen onları pekiştiren bir niteleyici göreviyle de kullanılabilir.

Ay muñgsuz idim meñgü tutçı tirig

Ölümke törüttüñg bu sansız tirig (KB:378)

“Ey muhtaç olmayan, ebedi ve daima diri olan Rabbim, bu sayısız canlıyı ölüm için yarattın”

Boguzug küdez tutçı ıgsız yorı

Kılur ig kişiniñ yüzini yişin (KB:4675)

“Boğazını daima gözet, hasta olma, hastalık insanın yüzünü çökertir”

3. itiglig bol-“düzgün ol-“(345), edgü kel- “iyilik gel-“ ; kısa tut- “sıkılaştırmak;

muñ bul- “sıkıntıya düş-“, *arıǵlık tile-*“temizlik iste-“; *açıǵ körme-* “üzüntü görmek-“; *emgek tegir-* “sıkıntı getir-“ ; *kiñeşçi bol-* “danışman ol-“; *ülüg bir-* “pay vermek“; *iglig bol-* “hastalıklı olmak“ gibi birleşik yapıllı fiillerle de kullanılabilir.

Yorı edgülik kıl ay edgü kişi

İtiglig bolur tutçı edgü işi (KB:345)

“Ey iyi insan, git ve iyilik yap, iyinin işi daima düzgün olur”

Toga edgüdin tutçı edgü kelir

Ajun budnı andın asıglar alır (KB:878)

“Doğuştan iyi olandan daima iyilik gelir, dünya halkı ondan faydalanır”

Ogullug ata bolsa bilge tetig

Kısa tutgu tutçı emi bu itig (KB:1221)

“Çocuk babası akıllı ve zeki olursa daima sıkı terbiye verir, çaresi budur”

Kişig tepsemegil yime içme soñ

Bu iki kılınçlıg bulur tutçı muñ (KB:1302)

“İnsanı kıskanma fazla yiyip içme bu iki huyun sahibi daima sıkıntı bulur”

Sakinuk kerek beg ne kılki arıg

Arıglık tiler tutçı urgi arıg (KB:1985)

“Bey, takva sahibi ve temiz olmalıdır, aslı temiz olan daima temizlik ister”

Sevinçlig tut ay beg kılıç urguçig

Sevinçin tiril tutçı körme açig (KB:2145)

“Ey bey, kılıç vuranı sevindir, sen de sevincinle yaşa daima acı görme”

Bedük iş budun başlamakı ağır

Baş agrıg bile tutçı emgek tegir (KB:2147)

“Halka baş olmak büyük ve ağır bir iştir, daima baş ağrısı ile sıkıntı gelir”

Vezir begke tutçı kiñeşçi bolur

Kiñeşçi kişiler teñeşçi bolur (KB:2256)

“Vezir, bey için daima danışman olur, danışman kişiler kıyaslayıcı olurlar”

Yüz utru bolur tutçı hacib özi

Körür közke körklüg kerek ol yüzi (KB:2464)

“Hacip, daima gözönünde bulunduğu için gören göze güzel görünmelidir”

Biligsiz kişi ol bolur belgülüg

Et özke birür bolsa tutçı ülüg (KB:3643)

“Vücuduna daima taviz veren kişinin bilgisiz olduğu kesindir”

Öküş yigililerniñ aşı yig bolur

Aşı yig kişi tutçı iglig bolur (KB:4614)

“Çok yiyenlerin yemeği çiğ olur(hazmedilemez), yemeği çiğ olanlar (hazmedemeyenler) ise sürekli hasta olur”

Kişi köñli tutçı tiler arzunu

Avitur tilek bulguka özini (KB:5025)

“İnsanın gönlü daima azularını ister, dileklerine ulaşmakla kendini avutur”

4. Bazen aynı yapıda çekimlenmiş yakın anlamlı iki fiilin birden zarfı durumunda kullanılmaktadır. **talula- kol-** ; **ökün-, yigla-** vb.

İlig aydı edgü talu neñg turur

Kalu neñgni tutçı talular kolur (KB:899)

“Hükümdar “iyi seçkin bir şeydir, seçkin şeyi daima seçkinler ister” dedi”

Tiriglik için öknür erse özün

Ökün tutçı yığla kurıtma közün (KB:1239)

“Şayed yaşam için pişmanlık duyuyorsan daima pişman ol, ağla ve gözünü kurutma”

5. Kendisi bir zarf olan **tutçı** sözcüğü sıfatların anlamını kuvvetlendirmek için de kullanılmaktadır.

Biligsiz tili tutçı berklig kerek

Biliglig kişi tilke erklik kerek (KB:971)

“Bilgisizin dili daima kapalı gerek, bilgili kişinin de dilinin güçlü olması lazım”

Bor içme fesaddın yırak tur teze

Bu kaç neñ yorır tutçı beglik buza (KB:1434)

“Şarap içme, fesaddan uzak dur, kaç, bu birkaç şey beyliği bozar daima”

Sak er tutçı itnip usalıg busar

Usal bolmagañça yağig kim basar (KB:2028)

“Uyanık insan, daima hazırlanıp gafili basar, gafil olmayınca düşmanı kim basar?”

Fesad kayda bolsa kaçar kut teze

Fesad çın yorır tutçı beglik buza (KB:2104)

“Nerede fesad olursa oradan kut hemen kaçır, fesadın daima beyliği bozduğu doğrudur”

Yidi bu ajunug yigey ol ajun

Tirilgey kutun tutçı meñü uzun (KB:2264)

“Bu dünyayı yedi, o dünyayı da yiyecek; daima kutuyla ebedi ve uzun yaşayacak”

Bayat ‘adliñe tutçı korku yorı

Umın fazlına tutçı tegnü yorı (KB:3668)

“Allahın adaletinden daima kork, ancak fazlından da ümit kesme”

6. İsim cümlelerinde de yine cümlenin zarfı durumunda kullanılmaktadır.

İsizlerke haşmet siyaset kerek

Yana edgüke tutçı hürmet kerek (KB:2303)

“Kötüler için çekinmek ve siyasi davranmak, yine iyilere daima hürmet lazımdır”

Bagırsak tapugçı ışık yastanur

Tiledükte tutçı kapugda turur (KB:2727)

“Sadık hizmetçi eşiğe yaslanır, istendiğinde daima kapıdadır”

7. Şart cümlelerinde de cümlenin zarfı durumundadır.

Kalı kolsa sen tutçı meñziñ kızıl

Köni bol kutulduñ sen inçin tiril (KB:4295)

“Daima benzini kızartmak istersen (daima mutluluk içinde olmak istersen), doğru ol, rahat ve huzurla yaşa”

Yüzün tutçı suvlug tutayın tise

Tilin sözlemegil sözni yalğan usa (KB:4297)

“Daima itibarının sağlam olmasını istersen dilinden bilinçsizce yalan söz çıkarma “yalan söyleme””.

Kişi tutçı ögmek tilese özün

Kılınç edgü tutgıl yaruk tut yüzün (KB:4283)

“İnsanların seni daima övmelerini istersen , yüzünü aydınlık (güler yüzlü) ahlakını da iyi tut”

Kalı kolsa sen tutçı üstün elig

Er atnı sevindür öge bir erig (KB:5481)

“Eğer sen her zaman (daima) üstün gelmek istersen, adamlarını memnun et ve onlara değer verip överek sevindir”

8. Emir cümlelerinde de cümlenin zarfı durumundadır.

Tile tutçı tınma tilep yetgü yok

Tilep bulmadım tip yanın yatgu yok (KB:4783)

“Durup dinlenmeden iste, istemekle ona ulaşabilen yok, isteyip bulamadım diyerek sırtüstü (yan üzeri) de yatma”

TUTŞI

Bu biçim Kutadgu Bilig’de sadece bir yerde kullanılmaktadır. **Ökünçlüg bol-** “pişman ol-“birleşik fiilinin zarfı durumundadır.

Ökünçlüg bolur tutşı övke işi

Yazuklug bolur işte buşsa kişi (KB:324)

“İnsan kızınca günah işler, her zaman öfkeyle yapılan iş pişmanlık olur”

Altun Yaruk’ta ve Hsüen Tsang Biyografisi’nde *tutşı* biçimi geçmektedir.

önre üd-(AY 579/16)-lerte tokuz on .. artukı (AY 579/17) tokuz kata .. koltı kalp-(AY 579/18)-lar ertginçe .. **tutşı** boltum (AY 579/19)

içinte (HT V55-11) /yi/l tüpi buz qar tüpırer :: (HT V55-12) yağar : yaz-ını : **tutşı** sönmez :

Kaşgarlı Mahmud DLT’de *tutşı* ve *tutçı* biçimlerinin aynı olduğu belirtilerek **ş** ve **ç** seslerinin birbirine yakın olduğu söylenebilir. Yine DLT’de *tutaşı* biçimi de aynı madde altındaki bir başka şekil olarak verilmektedir. “*tutşı* bitişik ve komşu olan *şey*. *Anıñ yiri meniñke tutşı ol* (Onun yeri benim yerime komşu) **ş** ile **ç** birbirine yakındır *tutçı* da denilebilir. Başka bir şekli de *tutaşı*’dır. *Men saña tutaşı barır men* “ben sana sık sık giderim” (DLT 2014:183). Burada dikkati çeken husus şudur ki sadece **tutaşı** sözcüğü zarf anlamını içerirken *tutşı/tutçı* biçimleri isim durumundadırlar.

TUTAŞI

XII-XIII.Yüzyıllara ait Orta Asya’da bulunmuş Kur’an Tefsiri’nde *tutaşı* biçimi görülmektedir.

Bu yıl tutaşı halknı teñri kapugınga okudılar bir yılda kedin yol boldılar (30,3)

Tutaşı ol anların okımaqları (32,3), *kurtulmağay sizler anda tutaşı* (2,7) (Borovkov2002:277)

Bu biçim Kutadgu Bilig’de *tutçı* biçiminden sonra ikinci sırada yer almaktadır. Kullanım yer ve biçimlerine göre aşağıdaki şekilde değerlendirmek mümkündür.

1. İki yerde aynı anlama gelen **kesüksüz** “süreklî” **ulam** “durmadan, süreklî”

zarflarıyla birlikte anlamı pekiştirmek için kullanılan bir zarftır. **Selam tegür-** “selam ulaştırmak, salavat vermek” birleşik filleriyle kullanılmaktadır.

Tözü tört işine tümen miñg selam

Tegürgil **kesüksüz tutaşı ulam** (KB:31)

“Onun dört dostuna sayısız selam sürekli her zaman ulaştır”

Tözü tört işiñge meniñdin selam

Tegür ay bayatım **tutaşı ulam** (KB:6520)

“Onun dört dostuna benden selamı sürekli ulaştır ey Allahım”

2. Şart cümlesinde birleşik fiilin zarfı olarak kullanılmaktadır. Burada fiiller bar-ve yorı- şeklindedir.

Erej kolsa emgek **tutaşı** barır

Sevinç kolsa kadgu **tutaşı** yorır (KB:434)

“Huzur isterse her zaman sıkıntı ile gelir, sevinç isterse daima kaygı ile birlikte yürür”

3. Devrik olarak kurulmuş emir cümlesinde **tirilgü orun kıl-** “dirilecek yer yap-” birleşik fiilin zarfı durumunda kullanılmaktadır.

Anı kıl tutaşı tirilgü orun

Bu ajun nenin kod anar yüz urun (KB:5189)

“O mekanı daimi dirilecek yer eyle, bu dünyanın malını bırak ona yüzünü dön”

Tutaşı biçimi özellikle Kur’an Tercümesi’nin Rylands Nüshası’nda belirgin bir kullanım göstermektedir. Örneklerden bazısı aşağıda verilmektedir.

“anlar kim kaçan (Ku. T. 25/6b3) kılsalar körksüz işni azu küç kılsalar (Ku. T. 25/7a1) özlerine yad kıllurlar tañrıni yarlıkatu kıllurlar (Ku. T. 25/7a2) yazuklarını kim yarlıkasa yazuklarını (Ku. T. 25/7a3) meger tañrı tutaşı turmazlar anıñ üze kim (Ku. T. 25/7b1) kıldılar olar bilürler..(Rylands Nüshası, Derlem.cu.edu.tr’den 6.5.2018’de alınmıştır)

(Ku. T. 30/6b1) aydılar tañrı tuta and: üküş **tutaşı** yad kıllur sen yusufnu (Ku. T. 30/6b2) ançağa tegi bolur sen igdin .....azu bolur sen (Ku. T. 30/6b3) helak boluğlılardın..(Rylands Nüshası, Derlem.cu.edu.tr’den 6.5.2018’de alınmıştır)

Radloff Sözlüğünde Çağatayca verilen sözcükler arasında **tutaş** biçimi tespit edilmiştir. *Tutaş: Bitişik, komşu, yan yana, yakın, yapışık III/1480. *** tutaş: Bitişik, yapışık, yan yana olan, komşu (DTO 221). (Erbay2008:771)*

TUTUŞ

Kutadgu Bilig’deki kullanımları dışında Harezmi Türkçesi metinlerinden Kısasü’l Enbiyâ’da **tutuş** sözcüğü “sürekli, devamlı, art arda” anlamlarında iki yerde geçmektedir. Yine aynı dönem metinlerinden Nehcü’l Feradis’te iki yerde yine **tutuş** biçimi tespit edilmiştir. Tabii bu farklı biçim bize tutçı/tutşı biçimlerinin son morfeminin –Şı/ÇI değil de –I zarf fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş olabileceği **tutaşı** biçiminde de ünlü genişlemesinin yaşandığını göstermesi bakımından önemlidir. Clauson’un tutçı biçiminin bozulmuş şekli olarak gördüğü **tutaş** biçimi aslında tutuş biçiminin ikincil değişmesi olmalıdır.

“Maşrıkdın magribga tegi tutuş tamdın ewler irdi, tamdın tamga maşrıkdın magribga tegi yörise bolur erdi” (KE:23r6)

“yirdin menäreniñ tepesine tegrü tutuş erenler turup kerpiçni eligden eligge birür erdiler” (KE:113v19)

Tutuş rûza tutmagıl ’ömür rûzasını, bir kün rûza tutgıl takı bir gün açgıl (NF:260/15)
İkki kün tutuş yıgladım (NF:416/14)

Bugün Türkiye Türkçesinde yaşamasa da Çağdaş Lehçelerde varlığını tanımlayabildiğimiz *tutaş/tutuş/tutacı/tutçı* biçimleri Türkçenin belirli bir döneminde özellikle Karahanlı Türkçesinde yaygın kullanılan işlek zarflarından birisidir. Yusuf Has Hacip, döneminin dilinin bu nadide örneklerini etkin bir şekilde şiirinde kullanmıştır. Yusuf Has Hacip’in dilinin bugün lehçelerde yaşayan sözcükleri takip edildiğinde aslında Türkçenin devamlılığı da görülebilmektedir.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- Arat, Reşid Rahmeti (1979), Kutadgu Bilig I Metin, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- Arat, Reşit Rahmeti (1974), Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig II, Çeviri, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Arıkoğlu, Ekrem (2005)(HTS), Örnekli Hakaşa-Türkçe Sözlük, Akçağ Yay.
- Borovkov, A.K (2002). Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar) Çev. Halil İbrahim Usta-Ebulfez Amanoğlu, TDK Yay. 811, Ankara.
- Clauson, Sir Gerard (1972)(EDPT). An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- Çetin, Engin (2010). “Uygurca küçük ernek, Karahanlı Türkçesi çıçalak ve Türkiye Türkçesi serçe parmak Sözlere Üzerine”, Uluslararası Zeki Velidi Togan ve Türk Kültürü Bilgi Şöleni, 13-15 Ekim, Afyonkarahisar.
- Drevnetursky Slovar (1969), V. Nadalyaev, T.Nasilov, P. Tenişev, A. Şçerbak. Leningrad.
- Doerfer, Gerhard (1980). “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu”, (Çev.: Semih Tezcan), TDAY Belleten, s. 1-16.
- Erbay, Fatih (2008).W. Radloff’un “Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy” Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, Ahmet Bican-Akkoyunlu, Ziyat (2014) (DLT), Kaşgarlı Mahmud Dîvānu Lugātî’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar, Dizin, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- Erdal, Marcel (1991). Old Turkic Word Formation: A Functional Approach To The Lexicon, Volume I-II, Otto Harrasowitz Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (2004). A Grammar Of Old Turkic, Leiden-Boston: Brill.
- Gülensoy, Tuncer (2014). “Türkçe ve Altay Dillerinde Parmak Adları”, Kültür Evreni Dergisi sayı 22, s.7-19.
- Kaymaz, Zeki (2013). “Kutadgu Bilig’de Geçen Çergüci / Çergüle- ve Çiçe Sözlere Hakkında” , Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Bursa.
- Koç, Kenan, Bayniyazov, Ayabek, Başkapan, Vehbi (2003) (Kaz. T.S), Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Akçağ Yay. Ankara
- Nalbant, Mehmet Vefa (2008). Divanü Lugati’t-Türk Grameri I-İsim, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

Necipoviç, Emir (1995) (YUTS), Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü (Çev.İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

Räsänen, Martti (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen I, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.

Tietze, Andreas (2002). Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı-Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch der Türkei-Türkischen, C. 1, A-E, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.

Tokay, Yaşar(2012). “Dīvānū Luġāti’t-Türk’te Geçen Çıçalak “serçe parmak” ve Çıçamuk “yüzük parmağı” Kelimeleri Üzerine Bazı Düşünceler”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c.5. v.22, s.204-210.

Toparlı, Recep (2003) (KTS), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay.Ankara.

Yudahin, K.K (1994) (Kırg.T.S), Kırgız Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.